

ЕТАПИ БУДІВНИЦТВА ДНІПРОВСЬКОЇ ЛІНІЇ УКРІПЛЕНЬ

На основі архівних матеріалів висвітлюється будівництво Дніпровської (Нової Дніпровської) лінії укріплень, участь у ньому запорозьких козаків.

Ключові слова: Нова Дніпровська лінія укріплень; Олександрівська, Петрівська, Кирилівська, Микитинська, Захарівська фортеці; запорожці.

On the basis of archival documents is described the building of Dniprovska (New Dniprovska) line of fortifications and participation of Zaporozhian Cossacks.

Key words: New Dniprovska line of fortifications; Oleksandrivska, Petrivska, Kyrylivska, Mykytynska, Zakharivska fortresses, Zaporozhian Cossacks.

Перша офіційна згадка про початок будівництва Дніпровської (Нової Дніпровської) лінії укріплень, а саме Олександрівської фортеці, з'являється у серпні 1770 р. у праці Я. Новицького «История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806 г.» Я. Новицький переказує рапорт В. фон Фредерздорфа про те, що 25 серпня, в день Успіння Богородиці, він, зайнявши під квартири своїх офіцерів кілька зимівників, міцно отаборився на річці Московці. Частина прибулих будівельників залишилася на цьому місці, а частина була відправлена на річку Конку й далі для зведення інших фортець Нової Дніпровської лінії¹. Саме відтоді можемо починати датування Олександрівської фортеці та Дніпровської лінії.

Так, не вдаючись до подробиць, традиційно прийнято в істо-

ріографії описувати початковий етап спорудження фортець Дніпровської лінії. Підготовчий етап будівництва залишається на сьогодні малодослідженим. Опрацьовані нами документи в Російському державному військово-історичному архіві, в тому числі й картографічний матеріал, свідчать, що цим подіям передувала велика робота з підготовки до десантування в районі річки Московки інженерної та робочих команд. План будівництва було розроблено у Військовій колегії в Санкт-Петербурзі ще на початку 1770 р. і затверджено імператрицею. Згідно з указом Катерини II, роботи велися під загальним керівництвом талановитого військового інженера, дійсного таємного радника генерал-поручника М. Деденьова. Але вже в наступному році у зв'язку з важкою хворобою, його замінив В. Чертков².

Як уже зазначалося, підготовка до будівництва почалася ще в січні 1770 р. Згідно з указом, будівельні матеріали, припаси, воли з погоничами й возами мали доставити на місце майбутнього будівництва з Слобідської, Білгородської і Малоросійської губерній. Робітників, державних селян набирали, відповідно до указу Сенату, з кількох губерній. Зі Смоленської – 429 осіб, Нижегородської – 683 особи, Білгородської – 1 234 особи, Казанської – 1864 особи, Слобідської – 790 осіб³, тобто, всього планували залучити до будівництва п'ять тисяч людей, третина з яких мала прибути на будівництво з сокирами, а решта – із залізними лопатами. Робітників планувалося відправити двома партіями: з Казанської та Нижегородської губерній – у фортецю Св. Дмитра, а зі Смоленської, Слобідської та Білгородської – до Кременчука. До вищезазначених населених пунктів вони мали прибути не пізніше травня 1770 р. Але вже в цьому документі, датованому березнем 1770 р., щодо цього висловлено сумнів. Тому М. Деденьову рекомендують самому зв'язатися з обер-комендантами Потаповим та Чертковим і роз'яснити їм, що робити з людьми, які прибудуть, і куди їх направляти⁴.

Заготівля й доставка будівельного лісу була покладена на воронезького і білгородського губернаторів, які мали організувати вирубку у трьох губерніях: Воронезькій, Білгородській і Слобідській. Потім вони мусили доставити його у фортецю Св. Дмитра і Кременчук. Для будівництва на перший час потрібно було: 60 тис. двосажених колод і 4 тис. двосажених брусів⁵. Тож планувалося мобілізувати досить велику кількість людей і розподілити їх на групи. Одна група мала рубати ліс, інша доправляти його до річок, а третя збивати з цього лісу плоти і сплавляти на південь. Для полегшення роботи рекомендувалося вирубувати ліси, що росли ближче до річок. Цю роботу також треба було закінчити до травня⁶.

Окрім загальних рекомендацій по будівництву, давалися й конкретні щодо спорудження окремих фортець. Збереглися графічні плани за 1770 р., підписані М. Деденьовим, з детальним переліком робіт, які треба провадити насамперед при будівництві Олександрівської фортеці. Згідно з цим планом, будівництво мало початися зі зведення захисних споруд навколо будівельного майданчика, а саме зі встановлення “рогаток” для захисту будівельників від нападів татар. Паралельно з цим також треба було розпочати будівництво капоніру, накриваючи його зверху завезеним бруссям. Планувалося також за дуже короткий термін (40 днів), використовуючи землю з головного рову, насипати навколо капоніру земляний бруствер і валганг, за яким можна було б одразу розмістити артилерію. Також М. Деденьов радив замість того, щоб копати для будівельників (у кількості 2 тис. осіб) землянки на зиму, вкрити капонір шаром землі та

дерну і побудувати там печі⁷. Решта фортець нової лінії мала споруджуватися за таким самим алгоритмом.

До інженерної команди входили: О. Рігельман, Я. Бібіков, А. Паніна, Ф. Наковальнін, І. Путімцов, А. Вахтін. Окрім О. Рігельмана, прізвища маловідомі. Двоє з них – представники збіднілих гілок відомих дворянських родів, а решта – представники так званого служилого дворянства.

Керували будівельними роботами інженерні служителі. Згідно з робочими відомостями, найбільше потребували: дерноукладальників, столярів, теслів, пильщиків, ковалів, каменярів, фурлетів⁸.

Тож споруджувати Дніпровську лінію повинні були державні селяни з центральних російських губерній. (Такий вибір майбутніх будівельників, на нашу думку, пов'язаний із тим навантаженням, яке лягло на плечі українського селянства під час будівництва Української лінії). Згідно з документами, робітників було розбито на три групи. Перша – так звані майстрові – теслі, мулярі, цегельники. Друга – робітні люди, за документами – лопатники (місцеве населення одразу ж дало їм прізвисько – лапотники⁹). Вони копали рови, насипали вали, допомагали на інших важких роботах. І, нарешті, третя група – погонники¹⁰, які мали прибути до місця будівництва зі своїми волами.

За роботу будівельники, залежно від спеціальності, отримували платню. Муляри – 6 коп. на день,

теслі – 5 коп. і робітні люди – по 3 коп.¹¹ Це були досить незначні кошти.

Про умови їхнього життя яскраво промовляє той факт, що половина з них дісталася на будівництво, будучи вже хворими¹². А оскільки регіон був малозаселений, то вони мусли дбати ще й про своє житло. Ті три покинутих козацьких зимівники, що їх згадував В. фон Фредерздорф у своєму рапорті, зайняли офіцери. Через брак деревини і каміння доводилося копати землянки. Також виникали труднощі, надто взимку, з опаленням цих підземних нір. Попервах місцевість навколо тієї самої Олександрівської чи Петрівської фортець нагадувала величезне поле, перерите кротами. Окрім будівельників, ще десь мусли жити солдати гарнізонів і полків, які охороняли будівництво. Тож, як свідчить метрична книга Покровського собору, що розташовувався в Олександрівській фортеці, за 1774 р. у березні померло 14, у квітні 6, у травні 15, у червні 12, у липні 9 лопатників¹³. І це тоді, коли умови життя були значно кращими, ніж у перші роки будівництва.

Намагаючись вирішити проблему робочої сили, з 30 листопада 1773 р., згідно з наказом Сенату, мало початися відсилення з трьох губерній – Смоленської, Білгородської та Слобідської – замість Оренбурга та Сибіру, на Дніпровську лінію у фортецю Олександрівську засуджених

колодників, але не більше тисячі осіб на рік¹⁴.

Таке рішення не було спонтанним. Як відомо, в Російській імперії вже довгий час використовували працю каторжників на найважчих будівництвах та для заселення віддалених провінцій. До 1773 р. їх відправляли переважно до Рогервіка, Оренбурга та Сибіру (на відомі Нерчинські заводи), а з кінця 1773 р. – до Олександрівської фортеці. Але, як видно із супровідних документів та різних відомостей, насправді “географія” місць, звідки прибували на Дніпровську лінію, була дещо іншою. Так, наприклад, майже всіх заарештованих у Єлисаветградській та Катерининській провінціях, починаючи з 1772 р., було засуджено до каторжних робіт на Дніпровській лінії та відправлено до Олександрівської фортеці. А в річній робочій відомості Петрівської фортеці за 1775 р. зустрічаємо дані про те, що на будівництві працювали колодники, прислані з Саратова та Вілева¹⁵.

На перший погляд здається досить дивним – звідки тут взяли колодники із Саратова. Це досить далеко від місця будівництва Петрівської фортеці, та й в указі імператриці чітко визначено, з яких губерній треба брати колодників на будівництво Лінії. Тобто, направивши їх саме сюди, місцеве керівництво порушило наказ самої імператриці. Хто ж міг на таке наважитись? Гадаємо, Г. Потьомкін, який, окрім Новоросійської, був ще

намісником Астраханської губернії, до якої з 1739 по 1780 р. входив і Саратов.

Про соціальний стан засуджених та скоєні ними злочини можемо дізнатися з досить детальних відомостей, які склалися за місцем засудження, та супровідних документів самих колодників. Згідно з цими документами, їх умовно можемо поділити на три доволі чисельні групи: цивільні мешканці слобід і полків; запорожці; особи, засуджені за гайдамацтво. У документах зустрічається і така характеристика, як запорожці-гайдамаки. Це свідчить про те, що на той час для російської адміністрації ці поняття були тотожними.

Відомості про колодників почали складати в Єлисаветградській провінції з 1770 р., саме з початком будівництва Дніпровської лінії. Згідно з цією відомістю, всіх засуджених у 1773 р. відправлено до Олександрівської фортеці. Так, наприклад, чотирьох малоросіян, мешканців четвертої роти Чорного гусарського полку, віком від 21 до 23 років було засуджено за вбивство чотирьох волохів-переселенців. Їх били батогами, вирвали ніздрі й відправили на Лінію¹⁶. Поселенця слободи Мамайки Івана Ткача за вбивство двох євреїв у слободі Ковалівці також було заслано на будівництво Лінії¹⁷. Двох мешканців слободи Спасової віком 40 і 28 років засудили за вбивство запорозького козака Каневського куреня Сидора Шульги, чотирьох мешканців Єлисаветградської провінції віком 23 –

28 років – за грабунки у Польщі, двох мешканців 11-ї роти Жовтого гусарського полку – за переховування запорожців-гайдамаків та зберігання краденого. Також разом із ними по цій справі проходила жінка, яку звинуватили у “гріховному блуді” з одним із гайдамаків. Її відправили у монастир¹⁸.

Доволі велику групу покараних за гайдамацтво становлять запорожці, – переважно за вбивства і грабунки у Польщі. Усіх їх затримали в Єлисаветградській провінції. Наприклад, Романа Бугая (30 років) – 10-та рота Жовтого гусарського полку за грабунки в Єлисаветградській провінції та Польщі, Іван Головка (30 років), Федора Видуту (25 років), Павла Гунка (25 років), Івана Нещадима (20 років) – Чорний гусарський полк за грабунки у польському с. Кам'янці. Іноді запорожців арештовували ще до скоєння ними злочинів. Так, Андрія Сиволапа та Андрія Горбенка затримала 13-та рота Чорного гусарського полку при спробі переходу польського кордону, куди вони, за їх зізнаннями, йшли на грабунки¹⁹.

Дуже часто по тій самій справі проходили як цивільні мешканці полків та слобід, так і запорожці. Наприклад, зустрічаємо дані про затримання й засудження двох мешканців приватних слобід Павла Набоки (25 років) та Якова Клешніченка (26 років), які в компанії з 12-ма запорожцями чинили грабунки в Єлисаветградській провінції впродовж чотирьох років

– з 1770 по 1774²⁰. Але переважно запорозькі козаки очолювали ці ватаги з цивільних мешканців, як, наприклад, у випадку із запорожцем Григорієм Желдаченком. Його разом з чотирма цивільними мешканцями 3-ї роти Жовтого гусарського полку ув'язнено за крадіжку грошей та цінних речей із похідної церкви цього полку²¹.

У 1773 р. була заарештована та засуджена до каторжних робіт на Новій Дніпровській лінії група з п'яти гайдамаків – Герасима Черницького (30 років), Тимка Литвиненка (20 років), Романа Малого (30 років), Григорія Шпака (30 років), Семена Шуменка (25 років). Вони, не задовольнившись грабунками в Польщі, продовжили цей вид промислу у Чутському лісі Єлисаветградського повіту²². Іноді дуже жорстоко карали лише за спробу переходу польського кордону. Так, наприклад, трьох людей було затримано вже наступного 1774 р. лише за спробу переходу польського кордону. Всіх їх засудили і заслали на роботи до Олександрівської фортеці²³. Таке суворе покарання лише за спробу скоїти злочин пояснюється гострою нестачею робочих рук на будівництвах Південної України.

Усього за цією відомістю в Єлисаветградській провінції було засуджено до каторжних робіт на кінець 1774 р. 85 осіб. Більшість із них потрапила на будівництво фортець Дніпровської лінії.

Отже, як бачимо, всі каторжники, що прибули на Дніпровську

лінію – чоловіки віком 20 – 30 років, за соціальним походженням переважно селяни і запорозці.

Фінансування колодників відбувалося за рахунок “лінійної суми”. Кожного місяця їм давали гроші на харчування та окремо на сіль. Наприклад, згідно з відомістю за 1777 р., у липні місяці на 138 колодників в Олександрівській фортеці було виділено 74 крб. на харчування та 2 крб. на сіль²⁴. Тобто, в середньому на кожного колодника припадало по 1 крб. 86 коп. на місяць. Якщо поділити це на кількість днів у липні, то отримуємо 0.06 коп. на день на одну людину. Як зазначалося вище, робітні люди за ту саму роботу мали отримувати по 3 коп. на день.

Через місцеві кліматичні умови колодники, як і решта робітників, часто хворіли. Гроші на їхнє лікування виділяли з того самого джерела. Загалом за чотири роки (з 1775 по 1778) на ці потреби було витрачено 850 крб. 29 коп. За рік у середньому – 260 – 290 крб., а у 1777 р. – лише 75 крб. 38 коп.²⁵

Трапляються відомості про перебування на будівництві жінок-колодниць. Це невеличка група, що становила 2 – 7 % від загальної кількості засуджених.

Інша категорія – діти, завдала чимало клопоту місцевій адміністрації. Судячи з їхнього віку, вони народилися вже після вироку суду та заслання на будівництво матерів. Тому по жодних документах не проходили. Та коли діти підросли, треба було вирішувати, як їх запису-

вати у відомості – чи як колодників, чи як цивільних мешканців фортець. В. Чертков, як людина гуманна, не раз порушував це питання у своїх рапортах до вищого керівництва. Так, 21 січня 1777 р. він повідомляв Г. Потьомкіну, що в Олександрівській фортеці разом з колодницями перебувають їхні немовлята, і що він наказав командирі інженерної команди Штрому тимчасово записувати їх як колодників. Тому він просить вирішити це питання, бо не проходячи по паперах, ці діти відповідно не можуть отримувати харчі та одяг. Водночас В. Чертков наголошував на тому, що вони “хоча і народжені від колодників, не повинні відповідати за гріхи своїх батьків”²⁶. І пропонував залучити їх до служби – прирівняти у статусі до малолітніх солдатських дітей, а по досягненню ними семирічного віку віддавати на навчання до гарнізонних шкіл²⁷. Інколи колодникам щастило і їх милували, хоча такі випадки були поодинокими. У 1779 р. в жовтні було помилувано одного колодника, що перебував на будівництві Петрівської фортеці²⁸. На жаль, його прізвище та ім'я залишилися невідомими, як і стаття, за якою його засудили. Колодника перевели до солдатів. За цією самою відомістю проходить ще один засуджений, якому усміхнулася доля, – його передали поміщикові капітану Ніколаєву.

За даними на липень 1774 р., в Олександрівській фортеці, включаючи чоловіків, жінок і дітей, було 130 колодників²⁹. У 1777 р. у липні – 138, у вересні – 136, у

жовтні – 138, у листопаді – 141, у грудні – 144³⁰. Наступного 1778 р. на січень налічувався 141 колодник, на жовтень 1779 – 149, з них 138 чоловіків і 11 жінок³¹. А якщо брати до уваги високу смертність у цей період, про що свідчить метрична книга Олександрівської церкви, то таке збільшення вже видається досить значним. У листопаді при Олександрівській фортеці налічувалося вже 161 особа: 150 чоловіків і 11 жінок. До того були й діти цих колодників – 6 осіб. На 1782 р. – 231 чоловік, 20 жінок і 11 дітей (7 хлопців і 4 дівчини)³².

У Петрівській фортеці у вересні 1777 р. і у грудні 1778 р. було по 18 колодників. Наступного 1779 р. їх кількість різко зростає і становить 60 чоловіків і 2 жінки³³, а 1782 – 244 чоловіки і 7 жінок³⁴.

Простежуючи динаміку чисельності колодників, зайнятих на будівництві фортець Лінії, можемо констатувати, що вона постійно збільшувалась. Скоріш за все, це було пов'язано із загальним зростанням чисельності населення південного регіону, а не злочинності. Наприклад, в Катерининській провінції, інтенсивне заселення якої тільки починалося, за аналогічний період було затримано і засуджено лише 19 осіб³⁵.

Як уже зазначалося, спорудження Дніпровської лінії почалося влітку 1770 р. із закладення Олександрівської фортеці. За 5 років, відведених для реалізації проекту, планувалося побудувати: головний вал, порохівні, головний рів, греблю зі спусковим

механізмом на річці Московці, два фельшанці на березі Дніпра, відновити два редути на березі Московки. Окрім військових споруд планувалося і цивільне будівництво: церква (закладена 1773 р.), площа для торгівлі, місця для будинку коменданта та гауптвахти, обивательські споруди, крамниці і цейхгаузи, казарма для офіцерів і солдатів³⁶. Пізніше, коли зведення фортець Дніпровської лінії вже розпочалося, були переглянуті проекти майже всіх оборонних споруд. Добудувати згідно з проектом вирішено лише Олександрівську і Петрівську фортеці, однак, попри це, темпи будівництва залишалися повільними.

На 1776 р. в Олександрівській фортеці, відповідно до проекту, було розбудовано: кріпосну полігональну лінію, частину цитаделі, квартал для генералітету, п'ять казарм, гауптвахту, три мурованих корпуси, лазарет, крамниці. Наступного року планувалося добудувати профілі цитаделей, поставити шосту казарму, аптеку, будинки для інженерних та артилерійських команд, коменданта і батальйонного командира, закінчити церкву³⁷. Також передбачалося збудувати в бастіоні святого апостола Матвія казарму для засланих колодників та колодязь у цитаделі Св. Йоана³⁸. До того, на повну добудову фортеці за п'ять років передбачалося направити 3 тис. майстрових і робітних людей, 330 повітових погоничів із волами і використати 56 199 крб. 55 коп.³⁹

Велика увага приділялася також будівництву Петрівської

План Петрівської фортеці 1771 р.

фортеці. Її спорудження почалося зведенням на лівому боці р. Берди, на березі Азовського моря, тимчасових укріплень для охорони робітних людей. Потім територія, відведена під фортецю, була огорожена (земляним валом і ровами, що мали зламаний профіль). Уздовж них розмістилися дерев'яні бараки. Будівництвом у фортеці керував інженер-полковник О. Рігельман. Комендантом Петрівської фортеці призначили полковника Дероберті (де Роберті), а пізніше – коменданта О. Соколова⁴⁰. Незважаючи на зусилля, до запланованого строку (1770 – 1771 рр.) закінчити будівництво навіть флангових фортець не вдалося.

Однак порівняно з іншими об'єктами, роботи по споруджен-

ню Петрівської фортеці просуваюлися досить швидко. Загалом вона складалася з чотирьох цитаделей – Михайлівської, Олександрівської, Федорівської та Єгорівської⁴¹. Відносно високі темпи будівництва пояснюються тим, що Петрівська фортеця була не менш важливою, ніж Олександрівська. Обидві флангові твердині планувалися як батальйонні, тоді як решта – дворотні. Згідно з річною робочою відомістю, у 1775 р. на будівництві Петрівської фортеці працювали: 831 повітовий селянин, 350 колодників, солдати Азовського і Білозірського піхотних полків⁴².

Повільні темпи будівництва пояснювалися кількома причинами. По-перше, не вистачало робочої сили. Згідно з планами, щороку на Дніпровській лінії мали працювати

по 5 тис. людей із трьох губерній – Слобідської, Білгородської і Малоросійської. Але так було тільки один рік. У всі наступні роки присилали лише половину від потрібної кількості. До того ж робітні люди ніколи не встигали прибути у визначений термін⁴³.

По-друге, бракувало будівельних матеріалів, насамперед деревини. Ліси в цій степовій місцевості росли тільки по берегах річок, і дуже швидко їх винищили. І хоч майже при кожній фортеці організували виготовлення цегли, але й для випалу її потрібне було дерево. За цих умов нестачі матеріалів намагалися зарадити, розбираючи козацькі зимівники⁴⁴.

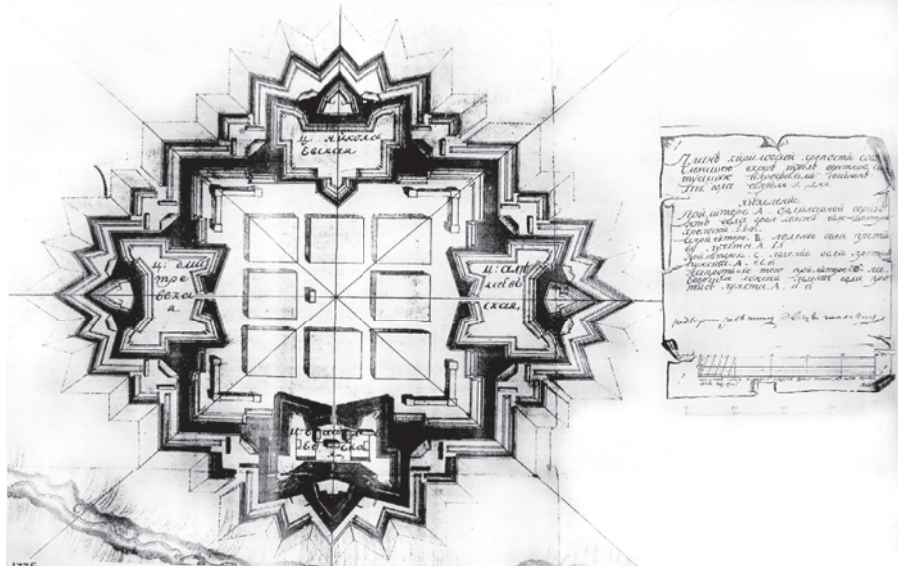
По-третє, Дніпровська лінія, яку почали будувати в розпал російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., невдовзі опинилася в глибокому запіллі і втратила своє військове значення. Вона не зазнала жодного нападу кримських татар чи турків. Російські війська за літо 1771 р. спромоглися подолати Перекопські укріплення й під командуванням князя В. Долгорукого зайняли Кримський півострів.

Четвертою причиною, що затримувала будівельні роботи, було погане, нестабільне фінансування. Грошові проблеми виникли вже на самому початку реалізації проекту, тоді кошторис переглянули й скоротили майже вдвоє. Всю визначену суму не було одержано ще й у 1782 р., коли В. Чертков пішов у відставку⁴⁵. Ситуація ускладнювалася тим, що кошти перерахо-

увалися нерегулярно, а в умовах нестачі робочих рук їх не встигали вчасно використовувати. Тому поширилася практика взяття цих грошей у борг, на інші потреби. До цього вдавалися не тільки державні установи, як Азовська губернська канцелярія, лінійна аптека, а й приватні особи. Так, передаючи Лінію своєму наступникові генерал-майору Я. Ланову, у 1782 р. В. Чертков склав відомість, де зазначив, хто і скільки винен скарбниці Лінії. Відповідно до цього документа боржниками були: “1) Канцелярія головної артилерії і фортифікації – 30 584 крб. 58 $\frac{1}{4}$ коп.; 2) Головний кригс-комісаріат – 1 701 крб. 81 $\frac{1}{2}$ коп.; 3) Державна штатс-контора – 64 024 крб. 82 $\frac{3}{4}$ коп.; 4) Головна провіантська канцелярія – 17 069 крб. 97 коп.; 5) Запасний магазин, наявний по Дніпровській лінії у фортецях Олександрівській і Петрівській – 5 010 крб. 9 $\frac{1}{4}$ коп.; 6) Новоросійська губернська канцелярія – 2 008 крб. 68 коп., 7) Фортеця Св. Дмитрія (за відпущене дерево) – 4 120 крб. 32 $\frac{1}{4}$ коп.” і т.д. Загальна сума боргу дорівнювала 141 466 крб. 10 коп.⁴⁶

Серйозну причину сповільнення будівництва становили пошесті. Відомо, що через моровицю роботи майже не велися протягом двох перших років⁴⁷.

У 1776 р., аби пришвидшити роботи, Катерина II запропонувала використовувати на будівництві гарнізонних солдатів, а охоронну службу перекласти на прислані два полки. Загалом того року поряд

План Кирилівської фортеці 1775 р.

з військовиками інженерної служби працювали солдати польових піхотних Петрівського і П'ятого Дніпровського батальйонів, артилерійського гарнізону, а також коłodники, прислані з Саратова, Вілева, греки й колишні запорожці⁴⁸.

Такий підхід до справи швидко дав результат. У 1776 р. були закінчені усі цитаделі та майже усі земляні фортифікаційні споруди в них: рів, гласис, бруствер, рavelін; збудовано порохівні, землянки, капоніри, інженерний цейхгауз, провіантські магазини, комендантську канцелярію, будинок коменданта, інженерний дім із сараєм та льохом, чотири казарми, цивільні приміщення, лазарет, цегельню, майстерню, кузню і т. ін. На наступний рік передбачалося закінчити будівництво церк-

ви, яке розпочалося ще в 1773 р., спорудити купецькі крамниці, службові покої для плац-майора, цейхгаузи, квартал для лікаря з його служниками, будинки для священників і купецтва, порохівні, провіантські крамниці та батальйонний магазин для зберігання зброї й амуніції тощо⁴⁹.

З-поміж дворотних фортець, найбільш розбудованою була Кирилівська, яка спочатку проектувалася як головна, де передбачалося розмістити лінійну адміністрацію. Але загалом будівництво просувалося дуже повільно. Тож навіть її обер-комендант довгий час перебував у фортеці Белевській, а пізніше комендант мав свій осідок в Олександрівській фортеці⁵⁰.

Коли основні роботи у двох флангових фортецях закінчилися,

робочу силу перемістили до Кирилівської фортеці. На той час тут були лише чотири цитаделі: Василівська, Олексіївська, Миколаївська і Дмитрівська⁵¹.

На добудовування Кирилівської фортеці потрібно було направити 5035 майстрових і робітних людей, 578 погоничів із волами; Олександрівської – відповідно 3 000 й 330; Петрівської – 3 600 й 386. Усього для будівництва Дніпровської лінії в 1774 р. командування зажадало 14 725 майстрових і робітних людей та 1 874 погоничів із волами⁵².

Аналізуючи їх розподіл по фортецях, можна зробити висновок, що фактично на Лінії провадилося будівництво трьох фортець – Олександрівської, Петрівської і Кирилівської.

24 квітня 1776 р. генерал-майор В. Чертков звернувся з рапортом до генерал-губернатора Г. Потьомкіна, пропонуючи здешевити будівництво Дніпровської лінії⁵³. У рапорті вказувалося на неможливість будівництва укріплених селищ уздовж Лінії й підняття рівня води в річках за допомогою гребель найближчим часом. Пропонувалося завершити без змін будівництво Олександрівської і Петрівської фортець, скасувати зведення Микитинської, Григорівської та Захарівської, а в тих місцях розселити відставних солдатів. Недобудовані Микитинську, Григорівську, Олександрівську й Захарівську фортеці передбачалося переробити на укріплені селища, розмістивши в кожному по 200 дворів однодворців, переве-

дених сюди з Бахмутської провінції⁵⁴. Ці заходи мали скоротити вартість будівництва Лінії до 616 964 крб. 39 коп. Їх планування стало можливим лише після підписання Кючук-Кайнарджійського миру, коли була ліквідована загроза набігів татар і турків.

Проаналізувавши діяльність В. Черткова, можна зробити висновок, що він більше уваги приділяв саме господарському, а не військовому призначенню лінії укріплень. На початок 1780-х років, як свідчить опис міст Азовської губернії, складений в 1782 р.,⁵⁵ завершилося будівництво Олександрівської і Петрівської фортець. У Кирилівській, Микитинській і Захарівській були зведені будівлі лише для офіцерів і кілька казарм.

Щодо суцільної укріпленої лінії між річками Кінські Води і Берда, то, згідно з першим проектом, її так і не почали будувати. Усі віднайдені нами документи стосовно згаданого укріплення – це думки про спрощення або відмову від його зведення.

До 1776 р. цю суцільну лінію ще планували побудувати. Так, в 1775 р. було складено вже четвертий її проект. За цим документом на спорудження кожної версти лінії передбачався один місяць. Оскільки довжина її мала становити 8 верст, то на все будівництво відводилося вісім місяців. Алгоритм робіт був такий самий, як і при спорудженні фортець. Належало сформувати команди з державних селян, заготувати припаси, будівельні матеріали

тощо. Різниця полягала тільки у платні – на зведенні фортець платили по 3 коп. на день, а будівельники суцільної лінії мали отримувати по 5 коп. Крім того на кожного заготовляли по дві чверті крупи й борошна, оскільки роботи планувалися важкі. Згідно з цим кошторисом, передбачалося за місяць виїняти 580 куб. сажнів ґрунту (приблизно 8094 м³). Враховуючи, що на цих роботах було задіяно 78 чоловік, то кожен із них мусив за день виїняти по 3,5 м³ неораної землі, а також вкласти по 250 шматків дерну, щоб запобігти осипанню схилів⁵⁶.

У наступному 1776 р. на ім'я Г. Потьомкіна було подано розмірковування “Про Дніпровську лінію” за підписами генерал-поручника П. Текелія і генерал-майорів Муромцева і Черткова. Вони пропонували замість затвердженого М. Деденьовим проекту вести суцільну лінію не між річками Кінські Води і Берда, а від Олександрівської фортеці через Токмак Могилу до Кирилівської фортеці. Таке розташування суцільної лінії, на їхню думку, було набагато ефективнішим і дешевшим. Лінія мала складатися із замкнутих редантів і редутив на відстані 80 сажнів один від одного. Також було запропоновано спорудити у зручному місці один фельшанець. Довжина укріплення мала сягати 5 верст, а кошторис на її будівництво становив 11 529 крб. 72 $\frac{3}{4}$ коп. проти 59 000 крб. за попереднім проектом⁵⁷.

Окрім нової суцільної лінії, планувалося спорудити на самій Токмак Могилі блокауз, щоб не

дати змоги татарам зайняти цю височину і звідти обстрілювати прилеглу місцевість. Кошторис на будівництво блокаузу становив 1 783 крб. 55 $\frac{1}{2}$ коп.⁵⁸

Г. Потьомкін своїм ордером від 14 червня 1776 р. заборонив спорудження лінії, аргументуючи це тим, що вона виходитиме за межі кордону 1742 р., а якщо татари і займуть Токмак Могилу, то не зможуть обстрілювати прилеглі території з відстані семи верст. А збудований блокауз взагалі може бути відрізаний і використаний проти лінії⁵⁹. Тож замість суцільної лінії він пропонував створювати ретраншировані поселення між фортецями на відстані п'яти верст одне від одного.

Тобто Г. Потьомкін бачив укріплення кордону зовсім в іншому світлі. У його рапорті до Сенату 1776 р. зазначалося, що кращий захист кордону – це заселення цих земель державними селянами. Г. Потьомкін пропонував усі кошти спрямувати на переселення сюди однодворців з центральних губерній, а також зі старої Української лінії, надавши їм пільги в оподаткуванні⁶⁰. Тому можемо констатувати, що будівництво суцільної лінії укріплень між річками Кінські Води і Берда так ніколи і не починалося, а всі проекти залишилися на папері.

Значно сповільнювала будівельні роботи неодноразова зміна місць спорудження фортець. Так відомо, що із семи твердинь три – Олександрівська, Микитинська і Григорівська – переносилися.

Микитинську фортецю почали будувати за 2,5 км від правого берега річки Кінської і за 7 км від гирла річки Жеребця. Але невдовзі її було перенесено ближче на 5 км до гирла річки Жеребця⁶¹.

Григорівська фортеця, відповідно до планів 1770 р., мала знаходитися там, де Мала Токмачка впадає у Кінські Води. Проте на військово-топографічній карті 1862 р. вона локалізована між східною околицею сучасного с. Луговського і західною околицею сучасного с. Багатого (Пологівського району) під назвою “Колишні Новогеоргіївські укріплення”⁶².

Також слід враховувати, що фортеці Дніпровської лінії будували на землях Війська Запорозького Низового, що зумовило цілу низку проблем.

Плануючи будівництво, російський уряд не вважав за потрібне навіть попередити про це Кіш. Тому поява будівельних команд на кордонах Війська Запорозького стала повною несподіванкою для січової адміністрації. Про це свідчить цілий ряд документів Архіву Коша, в тому числі й опубліковані ще Я. Новицьким⁶³.

Січова адміністрація не раз порушувала питання про захоплення земель під будівництво. Скарги не припинялися навіть тоді, коли роботи вже йшли повним ходом. Так, наприклад, у 1772 р. на ім'я В. Черткова надійшов лист від військового судді Миколи Тимофєєва, в якому йшлося про

захоплення земель під будівництво Петрівської фортеці⁶⁴.

Спорудження фортець супроводилося руйнуванням козацьких зимівників, оскільки будівельного матеріалу не вистачало. Широко відомий рапорт В. фон Фредерздорфа про початок робіт дає уявлення про характер стосунків будівельних команд і місцевого населення. Йдеться про три козацьких зимівники, що їх зайняли російські офіцери, і багато інших, які вони пограбували⁶⁵.

Козацтво зазнавало утисків і од військовиків, які мали охороняти будівництво. Так, наприклад, у липні 1771 р. кошовий отаман направив командувачу другої російської армії князю В. Долгорукову листа, в якому йшлося про кривди й утиски, що їх зазнавали запорожці від російських військових команд⁶⁶.

Окрім того, війська, розташовані на півдні, обмежували пересування запорожців. Отаман П. Калнишевський скаржився в Малоросійську колегію, що під виглядом забезпечення карантину в Єлисаветградській провінції війська не пропускають на Січ запорозьких козаків, які йдуть туди на службу⁶⁷.

А ще, крім винищення лісів, про що вже йшлося, будівництво супроводилося розоренням овочевих плантацій, прямими грабунками, реквізицією худоби тощо. Та попри опір козацтва, будівництво тривало.

Простежуючи загальну динаміку будівництва фортець Лінії, можемо стверджувати, що основні

фортифікаційні роботи у двох флангових фортецях – Олександрівській і Петрівській – були завершені не раніше 1777 р.⁶⁸ Тоді як в інших через наведені вище причини вони тільки починалися. Однак через втрату Лінією військово-стратегічного значення, ці роботи невдовзі були припинені.

Після 1777 р. в Олександрівській і Петрівській фортецях тривали різноманітні внутрішні роботи, які були остаточно завершені на початку 1780-х рр. Це підтверджують дані, наведені у мемуарах О. Пищевича, який разом зі своїм полком у 1782 р. провів зиму в Олександрівській фортеці⁶⁹.

У 1783 р. спорудження Лінії було згорнуто. Колодників почали направляти на інші об'єкти. Так, у тому ж році, згідно з наказом князя Г. Потьомкіна, обер-коменданту Я. Ланову всіх колодників з Дніпровської лінії та всіх новоприсланих треба було відправити на будівництво Херсона⁷⁰. У наступному 1784 р. 500 осіб із Дніпровської лінії відіслали на добудовування Полтави⁷¹.

Таким чином, нестача коштів, деревини, робочих рук, а передусім – специфіка розвитку відносин Росії з Османською імперією і Кримським ханством, поступово знівеливали цей досить широко-масштабний оборонний та інженерний проект. Будівництво Нової Дніпровської лінії фортець завершило в Російській імперії етап спорудження суцільних укріплених ліній як засобу захисту від зовнішньої військової агресії.

ПРИМІТКИ

- 1 Новицкий Я.П. История города Александровска в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии 1770 – 1806 гг. – Екатеринбург, 1905. – С. 3.
- 2 Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 45.
- 3 Там само. – Арк. 25.
- 4 Там само. – Арк. 26, 27.
- 5 Там само. – Ф. 424. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.
- 6 Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 27.
- 7 Там само. – Ф. 424. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 1.
- 8 Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 104. – Ч. 2: Годовые рапорты, экстракт и ведомости о строительных работах в Петровской крепости (1775 – 1776 гг.) – Арк. 22 – 24.
- 9 Новицкий Я.П. Зазнач. праця; Російський державний архів давніх актів (далі – РДДА). – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 796. – Ч. 8.
- 10 РДВІА. – Ф. 424. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 39.
- 11 Там само. – Арк. 97.
- 12 Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.) – Арк. 4 – 6.
- 13 Державний архів Запорізької області. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1а.
- 14 Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XX. – С. 83.
- 15 РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 104. – Ч. 2: Годовые рапорты, экстракт и ведомости о строительных работах в Петровской крепости (1775 – 1776 гг.) – Арк. 73 – 74.

- 16 РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 796. – Ч. 8: Бумаги и донесения к князю Потемкину по управлению Новороссийской губернией. Подробный реестр части от I до IX. 1761 – 1785 гг. – Арк. 86.
- 17 Там само. – Арк. 88.
- 18 Там само. – Арк. 56 – 58 зв.
- 19 Там само. – Арк. 91 – 94 зв.
- 20 Там само. – Арк. 101 – 102.
- 21 Там само. – Арк. 112 – 113.
- 22 Там само. – Арк. 115 – 116.
- 23 Там само. – Арк. 120 – 122.
- 24 РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 103. – Ч. 1: Рапорты Азовского губернатора генерал-майора В.А. Черткова и комиссии Днепровской линии. 1776 – 1777 гг. – Арк. 93 – 93 зв.
- 25 РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 6: Бумаги к князю Г.О. Потемкину по Новороссийской губернии за 1764 г. – Арк. 49.
- 26 Там само. – Спр. 796. – Ч. 6: Бумаги и донесения к князю Потемкину по управлению Новороссийской губернией. Подробный реестр части от I до IX. 1761 – 1785 гг. – Арк. 144.
- 27 Там само. – Арк. 145 – 146.
- 28 РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 188. – Ч. 1: Рапорты азовского губернатора В.А. Черткова, годовые работные рапорты и таблицы, ведомости о ходе строительных работ в крепостях Днепровской линии. 1778-1778 гг. – Арк. 122.
- 29 РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 3а: Бумаги к князю Г.О. Потемкину по Новороссийской губернии за 1764 г. – Арк. 5 – 10.
- 30 Там само. – Ч. 4: Бумаги к князю Г.О. Потемкину по Новороссийской губернии за 1764 г. – Арк. 48 – 48 зв.
- 31 Там само. – Арк. 47 – 47 зв.
- 32 РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 103. – Ч. 3: Рапорты комиссии Днепровской линии и таблицы о состоянии служащих. 1777 г. – Арк. 22.
- 33 РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 796. – Ч. 8: Бумаги и донесения к князю Потемкину по управлению Новороссийской губернией. Подробный реестр части от I до IX. 1761 – 1785 гг. – Арк. 122.
- 34 РДВІА. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 188. – Ч. 2: Рапорты азовского губернатора В.А. Черткова, годовые работные рапорты и таблицы, ведомости о ходе строительных работ в крепостях Днепровской линии. 1778 – 1778 гг. – Арк. 124.
- 35 РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 797. – Ч. 3а: Бумаги к князю Г.О. Потемкину по Новороссийской губернии за 1764 г. – Арк. 50.
- 36 РДВІА. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 580: Планы, фасады и профили двух крепостей, расположенных по обоим берегам р. Московки при впадении ее в р. Кушугум (приток Днепра). 13.02.1770. – Арк. 1.
- 37 Там само. – Спр. 715: Планы и профили Александровской крепости Азовской губернии. 18.05.1776. – Арк. 2.
- 38 Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 143. – Ч. 6: Годовые рапорты, экстракт и ведомости о строительных работах в Александровской крепости (1777 – 1780 гг.). – Арк. 204 – 211 зв.
- 39 Там само. – Арк. 42 – 43.
- 40 Там само. – Спр. 97. – Ч. 89: Рапорты о состоянии людей, таблицы о количестве личного и конского состава, мундиров, амуниции и денежной казны Петровской крепости; рапорты о состоянии гарнизонных и артиллерийских школьников и формулярные списки коменданта Петровской крепости полковника А. Соколова и шац.-майора Чефарищева. 22 ноября 1783 г. – 26 сентября 1791 г. – Арк. 1.
- 41 Там само. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 714: План и профиль Петровской крепости (при устье р. Берды) Азовской губернии. Сост. поручик С. Замотиков. 25.04.1776. – Арк. 1.
- 42 Там само. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 104. – Ч. 2: Годовые рапорты, экстракт и ведомости о строительных работах в Петровской крепости (1775–1776 гг.). – Арк. 49 – 50.
- 43 Там само. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 4 – 6.
- 44 Центральный державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 270: Справа про крив-

- Дзім від Псковського карабінерського та Ізюмського гусарських полків мешканцям Кодацької і Самарської паланок. 1770 – 1771. – Арк. 64 – 66.
- 45 РДВІА. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр. 274. – Ч. 1: Рапорты азовского генерал-губернатора В.А. Черткова, комиссии Днепровской линии, Азовской губернской канцелярии и др. (1781 – 1782 гг.). – Арк.1.
- 46 Там само. – Арк. 2 – 3.
- 47 Там само. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 6.
- 48 Там само. – Спр. 104. – Ч.2: Годовые рапорты, экстракт и ведомости о строительных работах в Петровской крепости (1775 – 1776 гг.). – Арк. 56 – 57.
- 49 Там само. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 714: План и профиль Петровской крепости (при устье р. Берды) Азовской губернии. Сост. поручик С. Замотиков. 25.04.1776. – Арк. 1.
- 50 РДАДА. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 796. – Ч. 6: Бумаги и донесения к князю Потемкину по управлению Новороссийской губернией. Подробный реестр части от I до IX. 1761 – 1785 г. – Арк. 201.
- 51 РДВІА. – Ф. 418. – Оп. 1. – Спр. 581: План и профили проектировавшейся Кирилловской крепости на Днепровской линии, ее строений и окрестностей. – Арк. 1.
- 52 Там само. – Ф. 424. – Оп. 1. – Спр. 29: Карта части границы Российской империи с Оттоманской Портою, между Азовским морем и рекою Днепр, с указанием расположения крепостей по рекам Берде и Конские Воды. – Арк. 1.
- 53 Там само. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 71 – 72.
- 54 Там само. – Арк. 75.
- 55 Описание городов и уездов Азовской губернии. С примечаниями Н.Мурзакевича // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса: в Городской Типографии, 1853. – Т. III. – С. 290.
- 56 РДВІА. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр. 143. – Ч. 3: Рапорты Потемкина и рапорты ему Муромцева и Черткова по разным вопросам и о ходе строительства Новой Днепровской линии (1776 – 1778). – Арк. 23 – 24.
- 57 Там само. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 40 – 41.
- 58 Там само. – Арк. 41.
- 59 Богумил А.К. Из истории управления Новороссийским князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. – Вып. 2. – Екатеринбург, 1905. – С. 44.
- 60 РДВІА. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-поручика Теккели, генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 39 – 40.
- 61 Князьков Ю.П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Вип. 2. (Великобілозерський, Кам'яно-Дніпровський, Куйбишевський, Михайлівський, Оріхівський, Пологівський, Розівський, Токмацький райони) – Запоріжжя, 2006. – С. 278.
- 62 Там само. – С. 169.
- 63 Новицкий Я.П. Материалы для истории запорожских козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – 1909. – Вып. 5. – С. 1– 99.
- 64 РДВІА. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр. 95. – Ч. 3: Рапорты В.А. Черткова по разным делам. – Арк. 67.
- 65 Новицкий Я.П. Знач. праця. – С. 2.
- 66 Там само. – С. 54.
- 67 РДВІА. – Ф. 52. – Оп.1. – Спр. 95. – Ч. 3: Рапорты В.А. Черткова по разным делам. – Арк. 51 – 52.
- 68 Там само. – Спр. 143. – Ч. 1: Дела о Новой Днепровской линии. Мнения генерал-майоров Муромцева и Черткова (1770 – 1777 гг.). – Арк. 46.
- 69 Жизнь А. С. Пишчевича, им самим описанная (1764 – 1805). В трёх частях. – Москва, 1885. – С. 32.
- 70 Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684. – Оп. 1. – Спр. 905: Опись делам правителя Екатеринославского наместничества. 1784. – Арк. 74.
- 71 Там само. – Арк. 84.